

Η «εγκόσμια θρησκεία»

Όταν ο Αϊνστάιν συναντά το Δημόκριτο, το Φραγκίσκο της Ασσίζης και το Σπινόζα.... «Πουλήθηκα στην επιστήμη ψυχή τε και σώματι. Να ξεφύγουμε από το εγώ και το εμείς, στο εκείνο»

(Επιστολή στον H. Broch, 29/09/49)

Οπως αποδεικνύει πολύ καλά ο κ. Paty στο προηγούμενο άρθρο, υπάρχει πολλή, περίπλοκη και λεπτή φιλοσοφία στα επιστημονικά έργα του Αϊνστάιν, στους πολυάριθμους στοχασμούς του για τα θεμελιώδη προβλήματα της φυσικής και στις μεθόδους οι οποίες επιτρέπουν να τα προσεγγίσουμε. Αλλά αυτό δεν εξαντλεί το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του Αϊνστάιν: από τα τρία ερωτήματα με τα οποία, ως γνωστόν, ο Καντ ορίζει το καθήκον της φιλοσοφίας: «*Τι μπορούμε να γνωρίσουμε; Τι οφείλουμε να κάνουμε; Τι επιτρέπεται να ελπίζουμε;*», το πρώτο δεν είναι το μόνο πάνω στο οποίο διερωτήθηκε και εκφράστηκε ο Αϊνστάιν. Βέβαια στα υπόλοιπα δεν προσπάθησε να δώσει συστηματικές και ισχυρά επιχειρηματολογημένες απαντήσεις. Αλλά, εξαιτίας της διασημότητάς του και των προσδοκιών των συγχρόνων του, επιχείρησε, εδώ και εκεί, να δώσει μια έκφραση πάντοτε σαφή και συχνά πειστική σε ορισμένες ουσιαστικές ιδέες, οι οποίες σχετίζονται έντονα με την πνευματική και ηθική του προσωπικότητα και συνέβαλαν έκδηλα στον προσανατολισμό της ζωής του και στον καθορισμό του μέρους του πεπρωμένου του, στο οποίο μπορούσε και ήθελε να ανταποκριθεί.

Αναφερόμενοι, συνεπώς, σε μια φιλοσοφία το πεδίο της οποίας υπερβαίνει την περιοχή του διαλογισμού πάνω στην επιστημονική γνώση, δε σημαίνει ότι παραλείπουμε, το διαλογισμό πάνω σ' αυτή. Ο διαλογισμός αυτός είναι περισσότερο από ποτέ παρών, αλλά εκείνο που αμφισβητείται τώρα, και το οποίο ανακαλύπτουμε στον πυρήνα της φιλοσοφίας του Αϊνστάιν, είναι η αξία της επιστημονικής γνώσης, με το νόημα που έδινε σ' αυτή τη λέξη ο Ανρύ Πουακαρέ στον ίδιο τον τίτλο ενός διάσημου βιβλίου.

Σ' ένα μεγάλο αυτοβιογραφικό δοκίμιο, το οποίο έγραψε όταν ήταν σχεδόν 70 ετών, ο Αϊνστάιν ανάγει στην παιδική ηλικία του την ανακάλυψη αυτής της αξίας, η

βεβαιότητα της οποίας δεν τον εγκατέλειψε έκτοτε. Αναφέρει σ' αυτό δύο συγκεκριμένες εμπειρίες που τον οδήγησαν εκεί. Καταρχήν ήταν, η έκκλησή του μπροστά στο πείσμα της βελόνας της πυξίδας, την οποία κινούσε κάποια αδράτη δύναμη, να διατηρεί τον προσανατολισμό της. Κατόπιν, ήταν η χαρά του όταν, κρατώντας ένα εγχειρίδιο γεωμετρίας, και επαναλαμβάνοντας, χωρίς να το γνωρίζει το κατόρθωμα του Πασκάλ-παιδιού, μπόρεσε μόνος του να ανασυστήσει την απαγωγική τάξη. Αν ανάμεσα στις μακρινές αναμνήσεις του ο Αϊνστάιν επέλεξε αυτές τις δύο, αυτό προφανώς, οφείλεται στο ότι η συμβολική σημασία τους είναι σαφής: υποδηλώνουν τα δύο καθήκοντα τα οποία επιβάλλονται στην επιστημονική σκέψη και σχετίζονται με ότι πιο ουσιαστικό και αναντικατάστατο έχει: την αναζήτηση, κάτω από τη φαινομενικότητα, της πραγματικής τάξης των πραγμάτων και την κατάκτηση του απαγωγικού λόγου, ο οποίος θα επιτελέσει αυτή την έρευνα.

Αλλά η αυτοβιογραφία του ηλικιωμένου άνδρα μας μαθαίνει επίσης ότι αυτή η αφοσίωση στην επιστήμη δεν ήταν γι' αυτόν μόνο επιλογή μιας επαγγελματικής δραστηριότητας μεταξύ τόσων άλλων τις οποίες θα του παρείχαν τα εξαιρετικά του χαρίσματα. Κατά τον Αϊνστάιν, όσο πρόωμη και αν ήταν αυτή η δέσμευση στην επιστήμη, η οποία υποτίθεται ότι ήταν φορέας ανώτερων αξιών, ήταν ήδη το αποτέλεσμα μιας κρίσης, οφειλόμενης στην απογοήτευση που δοκίμασε από την εμπειρία της επαφής του με τη θρησκεία.

Διωγμένος από τον παράδεισο

Ήδη από την ηλικία των 12 ετών, ο Αϊνστάιν είχε πεισθεί από τα διαβάσματά του ότι οι βιβλικές αφηγήσεις ήταν απατηλές. Αυτά, συνεπώς, τον είχαν εκδιώξει από «τον παράδεισο της νεότητας». Από αυτά προέκυψε μια «φανατική» προσήλωση στην ελεύθερη σκέψη. Αλλά η ορθολογική σκέψη δεν άργησε να παίξει γι' αυτόν το ρόλο που δεν είχε αποδεχτεί για τη θρησκεία και τον οποίον διατυπώνει με ακραία απλότητα: να τον απελευθερώσει από τις αλυσίδες του «αποκλειστικά προσωπικού».

Αυτό κάνει κατανοητό το τόσο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας του Αϊνστάιν: η επιστήμη η οποία είναι κεφαλαϊώδης γι' αυτόν, επειδή του επιτρέπει να ξεπεράσει τους ορίζοντες του απλού εγωισμού, παίζει επίσης για την ανθρώπινη κοινότητα ένα ρόλο ο οποίος συγγενεύει με εκείνον της θρησκείας. Κι' αυτό, επειδή μπορούμε να θεωρήσουμε την επιστήμη ως την ανώτερη μορφή της θρησκείας στην οποία καταλήγει η ανθρώπινη νόηση κατά την πρόοδο της γνώσης της φύσης και τη συνειδητοποίηση των αξιών της. Υπάρχει μάλιστα διατυπωμένο σε ένα σύντομο δοκίμιο του Αϊνστάιν ένα είδος νόμου των τριών σταδίων της θρησκείας. Ο άνθρωπος παραδίδεται πρώτα στη «θρησκεία του φόβου», γεμίζοντας τον κόσμο με κακοποιά ή ευεργετικά πνεύματα με τα οποία πρέπει να συμφιλιωθεί για να επιβιώσει. Κατόπιν συγκροτείται η «κοινωνική θρησκεία», η οποία αφιερώνεται στον κυρίαρχο Θεό της πρόνοιας, ο οποίος κυβερνά με σοφία τον κόσμο και

στις εντολές του οποίου οι άνθρωποι οφείλουν να προσαρμόσουν τα ήθη τους. Ορισμένοι εξαιρετικοί άνθρωποι τέλος, φθάνουν στην «εγκόσμια θρησκεία», επειδή είναι ικανοί να απελευθερώσουν από κάθε ανθρωπομορφική πλάνη την εποπτεία τους και το θαυμασμό της κοσμικής τάξης. Φθάνουν μ' αυτό τον τρόπο σε μια αντίληψη του θείου απαλλαγμένη από κάθε προσωπική αναφορά. Δεν πρόκειται, εξάλλου, για κάποια ιστορική πρόοδο. Σε πολύ μακρινές εποχές και από πολύ διαφορετικούς δρόμους, οι εξαιρετικοί αυτοί άνθρωποι μπόρεσαν να φθάσουν σ' αυτή την ανώτερη μορφή θρησκείας· ο Αϊνστάιν δεν διστάζει να συσχετίσει ως προς αυτό τον Δημόκριτο, τον Φραγκίσκο της Ασίζης και τον Σπινόζα· εκπληκτική συσχέτιση την οποία, όμως, θα κατανοήσουμε καλύτερα αν εξετάσουμε αυτό που εννοεί ο Αϊνστάιν με την έκφραση «εγκόσμια θρησκεία».

Η θρησκεία αυτή είναι «κοσμική», με την έννοια ότι η θεώρηση του κόσμου στην οποία θεμελιώνεται είναι η θεώρηση ενός «φυσικού» με την πλέον κλασική έννοια της λέξης. Γνώση του κόσμου, για τον Αϊνστάιν, σημαίνει να γνωρίσουμε τα συστατικά στοιχεία της ύλης και της ενέργειας καθώς και τους νόμους οι οποίοι διέπουν τις σχέσεις μεταξύ αυτών των στοιχείων. Τα βασικά αξιώματα αυτής της γνώσης είναι ότι τα στοιχεία αυτά μπορούν να αναχθούν σε λίγα πράγματα· ότι οι νόμοι είναι σχετικά απλοί, εντελώς παγκόσμιοι και αυστηροί στη συνέπειά τους, πράγμα που τους κάνει προσιτούς στην ανθρώπινη νόηση και μαθηματικά διατυπώσιμους. Αυτό συνεπάγεται ότι η θεώρηση του τυχαίου, η προσφυγή στις στατιστικές κανονικότητες, χρήσιμες σε ορισμένο επίπεδο της γνώσης, οφείλουν να εξαφανισθούν στη βάση του οικοδομήματος, και ότι πρέπει να κατανοούμε πλήρως τα πιο σύνθετα φαινόμενα με αφετηρία τα πιο απλά.

Η σκέψη του Αϊνστάιν ήταν «εγκόσμια», με μια ισχυρότερη και ακριβέστερη έννοια, η οποία ολοκληρωνόταν στην παράσταση της φυσικής πραγματικότητας ως «κόσμου» διαταγμένου στην ολότητά του σύμφωνα με μια γεωμετρία κατά το δυνατόν τέλεια, συγκρίσιμη με εκείνο το *άγαλμα*, το έργο τέχνης που ήταν το σύμπαν, σύμφωνα με τον *Τίμαιο*; Ο Αϊνστάιν το πίστευε κατά τη στιγμή που έφθανε στο απόγειο της επιστημονικής σταδιοδρομίας του, αλλά κατόπιν αναγκάστηκε να εγκαταλείψει αυτή την ιδέα· ανάμεσα στους οπαδούς της «εγκόσμιας θρησκείας» δεν αναφέρει ούτε τον Πλάτωνα, ούτε τον Αριστοτέλη, αλλά, όπως είδαμε, τον Δημόκριτο, τον πρόσχαρο εφευρέτη των ατόμων.

Ως προς τι, λοιπόν, πρόκειται για θρησκεία; Ο Δημόκριτος, ο οποίος *genuit τον Επίκουρο*, ήταν «θρησκευόμενος»; Η θρησκεία αυτή δεν έχει ούτε τελετουργίες ούτε ιερείς, και ο Αϊνστάιν, επίσης, ήταν όσο λιγότερο γίνεται κληρικόφιλος. Εντούτοις παραμένει αυτό το αίσθημα θαυμασμού, σεβασμού, ακόμα και ταπεινοφροσύνης μπροστά σε μια τάξη απέραντη, και παρά ταύτα κατανοητή. Και το αίσθημα αυτό, συνδεδεμένο με τον τυπικό αποκλεισμό κάθε αντίληψης προσωπικού θεού, μας οδηγεί απευθείας σ' εκείνο τον άλλο οπαδό της εγκόσμιας θρησκείας - τον μόνο κυριολεκτικά από τους μεγάλους φιλοσόφους απέναντι στον οποίο ο Αϊνστάιν μαρτυρούσε και διακήρυσσε πάντοτε μια ανεπιφύλακτη αφοσίωση - στον Σπινόζα. Και, χωρίς αμφιβολία, δεν είναι υπερβολικό να ειπωθεί ότι εκείνο που

τον ενέπνεε στην αδιάκοπη προσπάθειά του να εισδύσει βαθύτερα με τη νόηση στη δομή του στοιχειακού κόσμου ήταν η αναζήτηση εκείνου του *amor dei intellectualis*, στην οποία, κατά τον Σπινόζα, αναγόταν η αρετή και η ευδαιμονία του σοφού και η οποία ήταν αναπόσπαστη από το «τρίτο είδος της γνώσης». Αλλά η «εγκόσμια θρησκεία» του Αϊνστάιν δανειζεται, επίσης, από τις παραδοσιακές μονοθεϊστικές θρησκείες μια έννοια, η οποία δεν είναι διόλου σπινοζική: την έννοια της «πίστης». Έτσι, μιλώντας για τον Κέπλερ και το Νεύτωνα, ο Αϊνστάιν χρησιμοποιεί αυτή τη λέξη, αποδίδοντάς της «... μια βαθιά πίστη στη λογικότητα της δομής του κόσμου». Και πράγματι, επρόκειτο για πίστη όταν, π.χ., παρά τις αντίθετες ενδείξεις και την αποτυχία των δικών του προσπαθειών, ο Αϊνστάιν διατηρούσε, σε διαφωνία με τις γενικά αποδεκτές θεωρίες, την έννοια μιας αυστηρής αιτιοκρατίας στη βάση του φυσικού κόσμου, την αξίωση για μια ακριβή αντιστοιχία ανάμεσα στα στοιχεία της μαθηματικής απαγωγής και στα στοιχεία των πραγματικών διαδικασιών τα οποία υποτίθεται ότι αντιπροσωπεύουν με επάρκεια. Αυτό για το οποίο επρόκειτο δεν ήταν πλέον μια ελεύθερα επιλεγμένη υπόθεση, την αξία της οποίας θα επέτρεπε το πείραμα να αποτιμήσουμε, αλλά μια πράξη πίστωσης στη λογικότητα του πραγματικού.

Ο απομονωμένος επιστήμονας

Φυσικά ο Αϊνστάιν δεν συνάρθρωσε ποτέ σε ένα ενιαίο *credo* όλα τα άρθρα αυτής της πίστης. Ωστόσο, ορισμένες αρχές έπαιξαν τέτοιο ρόλο στην οικοδόμηση του έργου του, ώστε μπορεί κανείς να διακινδυνεύσει να τους αποδώσει αυτή τη θέση στη φιλοσοφία του. Εκτός από την αυστηρή έννοια της αιτιοκρατίας, μπορούμε να αναφέρουμε τις έννοιες της συνέχειας και της κανονικότητας όλων των στοιχειωδών φαινομένων, της αλληλεξάρτησης όλων των στοιχείων της πραγματικότητας, κανένα από τα οποία δεν μπορεί να νοηθεί ως υπάρχον απομονωμένο- ακραία και μεταφυσική μορφή της αρχής της σχετικότητας. Αλλά όλα αυτά φαίνεται να μην αφορούν παρά το διανοητή τον ίδιο και την άμεση σχέση του με τον κόσμο. Εντούτοις, κάθε θρησκεία ενδιαφέρει την κοινότητα των ανθρώπων και ο Αϊνστάιν δεν το αγνοεί. Μας λέγει, βέβαια, ότι οι αληθινοί οπαδοί της «εγκόσμιας θρησκείας» είναι εξαιρετικά όντας οι σχέσεις των οποίων με την κοινωνία δεν είναι πάντοτε αυτονόητες - το παράδειγμα του Σπινόζα είναι, απ' αυτή την άποψη, πολύ σημαντικό. Με ποιό τρόπο, λοιπόν, ο διανοητής που είναι αφιερωμένος στην «εγκόσμια θρησκεία» οφείλει να κατανοεί τη σχέση του με τους άλλους ανθρώπους; Ποια αξία οφείλει να αποδίδει στην κοινότητά τους; Στο σημείο αυτό η σκέψη του Αϊνστάιν είναι δύσκολο να ενταχθεί σε καλώς καθορισμένο περίγραμμα.

Ενίοτε, και κυρίως στην αλληλογραφία του, αυτό που φαίνεται να δεσπόζει γι' αυτόν είναι η ιδέα της ανεξαρτησίας του επιστήμονα, του αφοσιωμένου σε ένα έργο στο οποίο βρίσκει την ευδαιμονία του, αλλά τον απομονώνει από τους άλλους, άλλοτε για το καλύτερο και άλλοτε για το χειρότερο. Οι πρακτικές εφαρμογές δεν

είναι αρμοδιότητα του επιστήμονα, γράφει σε ένα φίλο, όταν πληροφορήθηκε ότι ο γιός του αποβλέπει σε μια σταδιοδρομία μηχανικού. Αυτό που μετράει για κείνον είναι η ηδονή της σκέψης, είναι το να θέλεις τη σκέψη όπως τη μουσική. Πολύ αργότερα, απευθυνόμενος στον Μπενεντέτο Κρόσε, τον συγχαίρει ως συνοδοιπόρο, σχεδόν ως συνένοχο μέλος αυτής της αριστοκρατίας του πνεύματος, την οποία ο κοινός άνθρωπος δεν ζηλεύει καν, δεν κατανοεί την ανωτερότητά της. Υπάρχει, εξάλλου, και το αντίθετο αυτού του νομίσματος. Η απομόνωση του αληθινού επιστήμονα τον καθιστά παράφωνο, μοναχικό, κλεισμένο στον εαυτό του. Έτσι, λέγει, βλέπει κανείς ενίοτε ότι ακριβώς εκείνοι που σ' αυτό το Ναό που είναι η επιστημονική κοινότητα, θα εξαιρούνταν από τον Άγγελο που θα ερχόταν να διώξει από εκεί τους εμπόρους. Και η απομόνωση αυτή γίνεται τραγική, όταν μια εξουσία χωρίς ενδοιασμούς υποδουλώνει την επιστήμη στις πιο ταπεινές της ανάγκες.

Αλλά για τον Αϊνστάιν ακόμα και η προστατευόμενη ευδαιμονία των *happy few*, όταν τους είναι προσιτή, δεν επιτελεί τέλεια εκείνο που η «εγκόσμια θρησκεία» προδιαγράφει στους πιστούς της. Όπως εκείνοι κάθε θρησκείας, είναι αλληλέγγυοι με την κοινότητα των ανθρώπων. Η κοσμική πίστη, η ευδαιμονία της νόησης, δεν τους απαλλάσσει απ' αυτή την αλληλεγγύη. Ποια είναι τότε η πηγή και η φύση της; Στο σημείο αυτό η σκέψη του Αϊνστάιν δεν είναι συστηματική. Βεβαίως προσυπογράφει τα ηθικά και πολιτικά ιδεώδη της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού. Είναι ανένδοτος δημοκράτης, οπαδός χωρίς όρους των πολιτικών ελευθεριών. Δεν αρνείται ότι η τεχνική πρόοδος που έγινε κατορθωτή από την επιστήμη βελτιώνει τη μοίρα των ανθρώπων. Πιστεύει στην παιδαγωγική αρετή της. Αλλά ήταν πράγματι «ουμανιστής»; Είναι αμφίβολο ότι επιδοκίμαζε το ρητό του Πρωταγόρα, κατά το οποίο ο άνθρωπος είναι μέτρο όλων των πραγμάτων. Η δική του θεώρηση του ανθρώπου ήταν μάλλον εκείνη ενός όντος του οποίου η φύση το έτασσε στη δυστυχία. Η ιστορία των ειδών τον φανερώνει σαν ένα πεινασμένο σαρκοβόρο που η ενστικτώδης βία του είναι αδιάκοπα έτοιμη να εκδηλωθεί. Η κοινωνική οργάνωση πειθαρχεί αυτή τη βία, μετατοπίζοντάς την. Το κράτος τη δημεύει και την ασκεί, ενώ η οικονομική αναρχία την ενεργοποιεί μεταξύ των πολιτών. Τι μπορεί να γίνει για να μειωθεί αυτή η βία; Μετά τις απογοητεύσεις του μεσοπολέμου, γοητευμένος από ένα πασιφισμό χωρίς όρους, ο Αϊνστάιν, μπροστά στη χιτλερική βαρβαρότητα και κατόπιν μπροστά στην τρομερή αντιπαλότητα των υπερδυνάμεων, καταλήγει να συνταχθεί με την ιδέα μιας υπερεθνικής εξουσίας, η οποία μόνη θα κατείχε τα μέσα της οργανωμένης βίας. Αλλά ήταν δυνατό να αγνοεί ότι μια τέτοια εξουσία, από τη στιγμή που θα συγκροτούνταν, θα είχε πολλές ευκαιρίες να καταστεί εξίσου καταπιεστική και βίαιη με τις άλλοτε εθνικές κυβερνήσεις;

Εφευρέτης μιας θρησκείας

Ανεβασμένος πολύ ψηλά ώστε να φθάσει το μεγαλείο της ορθολογικής γνώσης, ο οπαδός της «εγκόσμιας θρησκείας» θα όφειλε, συνεπώς, τελικά, κατά τον Αϊν-

στάιν να κατέλθει πολύ βαθιά προς τις πηγές της επιθυμίας, ώστε να ξεφύγει από τον πειρασμό του ελεφάντινου πύργου. Να κατεβεί μέχρι εκείνη τη θέληση της ζωής που εμψυχώνει όχι μόνο τον άνθρωπο, αλλά κάθε έμβιο ον. Εκεί φαίνεται να εξαφανίζεται ο Σπινόζα μπροστά στον Σοπενάουερ, τον οποίο παραθέτει πιο σπάνια αλλά πάντοτε με τρόπο πολύ ενδεικτικό. Ο σεβασμός της ζωής, αυτός ο οίκτος, κατά κάποιο τρόπο μεταφυσικός, ο οποίος εκτείνεται σε όλα τα έμβια όντα, εκφράζεται, πράγματι, πολύ σπάνια στα γραπτά του Αϊνστάιν. Εντούτοις παίζει ένα σπουδαιότατο ρόλο στην κοσμοθεώρησή του και εξηγεί τη στράτευσή του για την ειρήνη, η οποία είναι μια από τις σταθερές της φιλοσοφίας του. Ο οίκτος αυτός εκφράζεται, εν πάσει περιπτώσει σαφέστατα σε μια διατύπωση, η οποία, είναι αλήθεια, αναφέρεται από την Hedwing Born (τη σύζυγο του Max Born, ενός από τους πιστότερους φίλους του Αϊνστάιν). Ο Αϊνστάιν, άρρωστος και μιλώντας για το θάνατο, της είχε πεί ότι αισθανόταν μια τέτοια συμπάθεια για καθετί που ζούσε, ώστε η ύπαρξη ενός επιμέρους ατόμου του φαινόταν ασημαντή. Και πολύ αργότερα, σε επιστολή σε μια αμερικανική οργάνωση, εχθρική στο κυνήγι, εκφραζόταν εναντίον αυτού του σπορ, επειδή ο σεβασμός της ζωής θα έπρεπε να επεκταθεί, όσο το δυνατόν και στα ζώα. Είναι φανερό ότι εδώ συναντάμε τον τρίτο από τους μεγάλους εφευρέτες της «εγκόσμιας θρησκείας», που με έκπληξη συναντήσαμε μαζί, σε κείμενο του Αϊνστάιν: τον Φραγκίσκο της Ασσιζής.

Έτσι, η εγκόσμια θρησκεία θα υπαγόρευε στους πιστούς της δύο καθήκοντα, που και τα δύο, όντως, θα ήταν δύσκολο να τα εκπληρώσουν, ώστε να λυτρωθούν από τις δουλείες του «μόνο προσωπικού»: να κατανοήσουν με τη νόηση την κοσμική τάξη στο μεγαλείο, στην απλότητα και στην αυστηρότητά της, και να ακολουθήσουν την ορμή της φυσικής συμπάθειας για καθετί που ζεί, απαλύνοντας την οδύνη και εξαλείφοντας τη βία στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων.